

Pieter van Schelle (1749-1792), veelzijdig en verlicht

Voor Joep, in dierbare herinnering.

Pieter van Schelle (1749-1792), veelzijdig en verlicht

JACQUES BAARTMANS

Hilversum
Verloren
2019

Deze publicatie werd mede mogelijk gemaakt door bijdragen van M.A.A.C. Gravin van Bylandt Stichting en Stichting Daendels.

Afbeeldingen op het omslag: oefening van ‘Voor Vaderland en Vryheid’ in Leiden. Prent van J. Timmermans, omstreeks 1785. Collectie Topografische Historische Atlas Leiden; de Politieke Praatvaar en Praatmoer, spotprent op Pieter van Schelle en zijn mederedacteuren van *De Politieke Praatvaar*. Gravure van J. Hulstkamp, 1785. UB Amsterdam.

ISBN 978 90 8704 777 1

© 2019 Jacques Baartmans
Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp: Frederike Bouten, Utrecht
Typografie: Rombus, Hilversum

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoud

Woord vooraf	7
1 Student en dichter (1749-1773)	11
Dichter	13
Student	21
2 Een opvallend proefschrift (1773)	26
Het proefschrift in zijn tijd en later	27
Het vegetarisme als idee	32
Het vegetarisme in praktijk	38
3 Dokter en literator (1773-1787)	42
Trou moet blycken	48
De vrije muze	53
4 Heldinnenbrieven (1776-1782)	57
Van Ovidius tot de achttiende eeuw	58
Heldinnenbrieven in de achttiende eeuw	60
Van Schelle: Michal aan David (1777 en 1778)	64
Tragiek van twee vrouwen: Susanna en Thamar (1781 en 1782)	68
David en Jonathan, Van Schelle en Bilderdijk	76
5 Agon, het polijsten van een ‘kunst-juweel’ (1781-1786)	81
Waardering	82
Bewerking	89
6 Patriot en publicist (1781-1787)	93
Patriottisme in Leiden	94
<i>De Politieke Praatvaar</i>	101
De politieke activist en democraat	105
<i>Vaderlandsche liederen</i>	114
7 Balling en schrijver (1787-1790)	121
Onderweg	121

Verslag van een dienstreis	128
Leven en werk in Duinkerken	139
8 Uitgever en journalist (1790-1792)	148
De strijd om de vergunning	148
Van Schelle & Compagnie	159
<i>Duinkerksche Historische Courant</i>	166
9 De nalatenschap van Pieter van Schelle	176
Het ontijdig einde	176
<i>Nagelatene opwakkeringen</i>	178
Helden van elders	183
Moedige Nederlanders	190
Laatste liederen	198
Besluit	201
Bijlage 1 <i>Hagar aan Abraham</i> (1779)	204
Inleiding	204
Tekst	207
Bijlage 2 <i>Jempsar aan Joseph</i> (1780)	212
Inleiding	212
Tekst	214
Bronnen en Literatuur	218
Register van Personen	225

Woord vooraf

Pieter van Schelle werd door de meeste tijdgenoten die een getuigenis over hem nalieten, gewaardeerd als persoon of als dichter. Gerrit Bacot schreef in 1792 een ‘In memoriam’, dat een welhaast lyrische lofzang is op de veelzijdigheid en de karaktereigenschappen van de overledene. Daarbij hoorden ook zijn politieke overtuiging en zijn rol in de patriottenbeweging. Een andere tijdgenoot, Willem Bilderdijk, had daar juist helemaal geen waardering voor. Hij vond die keus zelfs verfoeilijk en omdat hij als beginnend dichter dank verschuldigd was aan Van Schelle, ook spijtig. Maar zijn dank kon hij later als literaire grootheid alsnog tonen door de uitgave van een aantal dichtwerken van Van Schelle. Die hoorden volgens hem immers bij de beste literaire voortbrengsels van de achttiende eeuw.

Uit wat over Pieter bekend is gebleven en te achterhalen is, wordt al snel duidelijk dat schrijven over hem niet zal betekenen dat het moet gaan over een onaangenaam mens. Integendeel, hij is geen fanatieke kwelgeest zoals zijn tijdgenoot ‘Oranjeman Suideras’, een ‘louche’ irritante gelijkhebber als Philippus Verbrugge, eveneens generatiegenoot, of een zelfingenomen politieke windvaan en rokkenjager als de iets oudere Gerard Brantsen. Ik noem deze personen omdat recent biografieën over hen verschenen zijn.¹ Hopelijk levert een boek over een prettiger en gewoner mens ook voldoende lezenswaardige stof op.

Bacot en Bilderdijk en andere tijdgenoten, die in dit boek ter sprake komen, hadden ieder op hun manier waardering voor Van Schelle. Met zijn politieke stellingname maakte hij het sommige vrienden moeilijk, maar echte vijanden had hij weinig of geen. Personen van latere generaties ontdekten hem, soms bij toeval, opnieuw. In de negentiende eeuw trok hij de aandacht van W.P. Sautijn Kluit in het kader van diens studies over kranten en tijdschriften en in het begin van de twintigste eeuw – verrassend – van de natuurkundige J.H.F. Kohlbrugge in een studie over ‘Nederlandsche Praedarwinisten’. Ook daarna bleef Pieter geen onbeschreven blad. In 1989 schreef de Nijmeegse student Robert Tuente een scriptie over hem, met de nadruk op zijn verblijf en werk in Duinkerken. André Hanou kende deze scriptie en maakte er, naast eigen onderzoek, een ruim gebruik van in zijn bijdrage

¹ Bert Koene, *Schijngestalten. De levens van diplomaat en rokkenjager Gerard Brantsen (1735-1809)*, 2013 en *Oranjeman Suideras (1743-1811). Een leven zonder toegeeflijkheid*, 2016. Pieter van Wissing, *In louche gezelschap. Leven en werk van de broodschrijver Philippus Verbrugge (1750-1806)*, 2018. Drie uitgaven van Uitgeverij Verloren in Hilversum.

aan de bundel *Stookschriften. Pers en politiek tussen 1780 en 1800*.² Hanou veronderstelt dat Van Schelle ‘een aangename en redelijke figuur’ is geweest en vraagt om een evaluatie van hem als politieke en verlichte figuur in een ‘zelfstandige biografie’.

Op twee plaatsen is Pieter van Schelle opvallend afwezig. Met het genre ‘Heldinnenbrieven’ als geheel ontbreekt hij in het – overigens indrukwekkende – *Worm en donder* van Inger Leemans en Gert-Jan Johannes. En waarom zou hij niet passen in de opsomming door Joost Rosendaal van de ‘relatief veel publicisten’ onder de patriotten die in 1787 uit de Republiek moesten vluchten? Rosendaal geeft in *Bataven!* vijftien namen, waarbij die van Dumont-Pigalle, ’t Hoen, De Wacker van Son en Paape. Maar ook Van Beuningen, Van Laar Mahuet en Sluis staan erbij.³ De vraag dringt zich op of de heldinnen van Van Schelle en Pieter zelf op de genoemde plaatsen niet alleen opvallend afwezig zijn, maar ook onterecht.

Hij was veelzijdig, zoals al blijkt uit de inhoudsopgave van dit boek. Vier aspecten van zijn leven leiden tot die beoordeling: hij was arts, beoefende de dichtkunst en kon goed schrijven, koos voor de democratische vleugel van het patriottisme en werd in zijn ballingschap uitgever. Om arts en stadsdokter te worden studeerde hij geneeskunde in Leiden, waar hij zijn studie afsloot met een zeer bijzondere dissertatie: hij schreef, wellicht zelfs als predarwinist, over het vegetarisme. Als student en ook daarna beoefende hij de dichtkunst en zijn aanleg daarvoor bleek uit zijn *Heldinnenbrieven*, door Willem Bilderdijk bewonderd en uitgegeven. In woord, daad en geschrift ijverde hij voor medezeggenschap van burgers uit verschillende lagen van de bevolking en daarbij veronderstelde hij betrokkenheid van anderen, geen half werk, wat wel eens tot harde standpunten leidde, maar hem ook gezag gaf bij zijn partijgenoten. Als vluchteling in Duinkerken ontdekte hij zijn talenten als zakenman en kon hij in zijn uitgeverij zijn beste eigenschappen combineren: doorzettingsvermogen, organisatietalent, collegialiteit en politiek idealisme.

Om al deze redenen vond ik het een aantrekkelijk idee om me te gaan wijden aan de nagedachtenis van Pieter van Schelle. Daarin wil ik ook het aspect ‘verlichting’ een plaats geven. Was hij een ‘verlichte’ geest volgens de opvattingen van zijn tijd en als dit zo was, op welke manier en in welke mate? Ook het antwoord op deze vragen wil ik vinden in de vier genoemde aspecten. Zijn werk als arts en de voorbereiding daarop in zijn studententijd geven aanwijzingen over zijn in die tijd modern mensbeeld en, daarmee samenhangend, zijn taakopvatting. In zijn letterkundig werk maakt hij keuzes die op een onafhankelijke geest wijzen, zowel in zijn thema’s als in de uitwerking daarvan. Als patriot sloot hij zich aan bij de richting met de meest vooruitstrevende ideeën over democratie. Zijn uitgeverij in Duinker-

2 Pieter van Wissing (red.), *Stookschriften. Pers en politiek tussen 1780 en 1800*, Nijmegen 2008, p. 183-197. De hier volgende korte citaten op p. 191 en 193.

3 Leemans en Johannes, *Worm en donder. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1700-1800: de Republiek*, Amsterdam 2013. Rosendaal, *Bataven!. Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk 1787-1795*, Nijmegen 2003, p. 553.

ken werd door tijdgenoten al geprezen als een voorbeeld van verlicht ondernemerschap en publiciteit voor een groot publiek.

De lijn in dit boek is chronologisch. In de meeste hoofdstukken koppel ik een facet van het veelzijdig leven van Van Schelle aan een specifiek aspect van zijn schrijverschap; bijvoorbeeld het tweede, waarin zijn bijzondere proefschrift aan de orde komt. Overigens kunnen in al die hoofdstukken ook andere genres terloops voorkomen, als die tot de behandelde periode behoren. Overlapping van de besproken jaren is niet helemaal te vermijden, juist omdat Van Schelle zo veelzijdig was. Maar tegelijk zorgt die veelzijdigheid ervoor dat de opeenvolgende hoofdstukken onderscheiden hoofdthema's hebben. Twee hoofdstukken, namelijk vier en vijf, zijn als intermezzo's geheel gewijd aan zijn belangrijkste en meest bijzondere literaire werken. Ze passen overigens ook chronologisch op die plaats in het boek. Twee 'heldinnenbrieven' zijn als bijlagen ter kennismaking opgenomen.

Een geschilderd of getekend portret van Pieter van Schelle is niet bewaard gebleven en is er vermoedelijk ook nooit geweest. Gerrit Bacot beschreef hem in woorden. Ik hoop dat dit boek daar een geslaagde uitbreiding van is. Als dat zo is, heeft Van Schelle dat verdiend.

's-Hertogenbosch, 31 januari 2019
Jacques Baartmans

1748
Gel. Ged.
451

E C H T Z A N G E N,
V O O R D E N H E E R E
G Y S B E R T V A N S C H E L L E,
P I E T E R S Z O O N,
E N
M E J U F F R O U W E
S A R A H O V E N D A A L,
I N D E N E C H T V E R B O N D E N B I N N E N R O T T E R D A M,
D E N X X V I I I ^{ten} D E R H O O I M A E N D',
D E S J A E R S
M D C C X L V I I I.

Titelpagina *Echtzangen*, gedichten voor de ouders van Pieter van Schelle op hun trouwdag, 1748. KB Den Haag.

I Student en dichter (1749-1773)

Pieter van Schelle is genoemd naar zijn grootvader, die lakenkoopman was in Rotterdam. Deze ondernemer had twee zoons. De jongste, Joannes, werd geboren op 5 november 1723. Hij studeerde theologie, was in een aantal plaatsen predikant en tenslotte hoogleraar in Leiden. Ook daar bleef hij het ambt van predikant uitoefenen, naast zijn hoogleraarschap. Hij overleed op jonge leeftijd, 24 juli 1762. De oudste van de twee, geboren in 1715, heette Gijsbert. Deze zoon volgde zijn vader Pieter op als lakenkoopman. Hij trouwde op 28 juli 1748 met de vierentwintigjarige Rotterdamse Sara Hovendaal. Een zus van Sara, Johanna, werd de echtgenote van Joannes, de jongste van de beide broers Van Schelle.

Bij gelegenheid van het huwelijk van Sara en Gijsbert verscheen een bundel 'Echtzangen'. Gijsberts broer Joannes wenste hen in een van de gedichten uit deze bundel een spoedige nakomeling toe: 'Een jongskén, dat de beide stammen / Vereent en van uw minn' getuigt, / Wanneer de maen heur horenvlammen / Nog tien mael tot een sirkel buigt'.¹ Ook de dichter Dirk Smits bedacht in zijn bijdrage aan de 'Echtzangen' het echtpaar met nakomelingen: 'Wat kroost verwacht men dan uit dezen blyden echt? / Al Telgen, schoon van leest, volgestig en oprecht, / Haer' braven stamm', der Deugd, en zuivre Godvrucht waerdig'.²

Het 'jongskén' van de wens van Joannes liet iets meer dan de tien zo poëtisch omschreven maanden op zich wachten, maar minder dan een jaar. In het 'Familieboekje' van Gijsbert en Sara van Schelle staat aangetekend: 'Op maandag den 14 July 1749 tusschen 4 en 5 uur is geboren het eerste kind uit dit vorenstaande huwelyk zynde een zoon genaamt Pieter en is den 22sten in de groote kerk door Ds J. van Schelle gedoopt', door oom Joannes dus. Volgens Tuente, die het familieboekje heeft kunnen inzien, werd het door Sara bijgehouden.³

Het gezin Gijsbert en Sara van Schelle-Hovendaal woonde in Rotterdam op de Zeevishmarkt. Er waren meer kinderen dan de oudste zoon Pieter. Gijsbert en Sara hadden twee dochters: de naar haar moeder genoemde Sara, geboren in 1752 en Maria Petronella, geboren in 1753. Op de achtste verjaardag van Pieter in 1757 werd een tweeling geboren: Joannes en Abraham. Maria Petronella is vóór 1760

1 *Echtzangen voor den Heere Gijsbert van Schelle, Pieterszoon en Mejuffrouw Sara Hovendaal*, z.p. 1748, p. 9.

2 *Echtzangen*, p. 10.

3 Tuente, *De emigrantenuitgeverij Van Schelle & Comp. in Duinkerken en het leven van de hoofdfirmant Pieter van Schelle (1749-1792)*, 1989, p. 14.

Gezicht op Rotterdam, woonomgeving van Pieter van Schelle in zijn jeugd. Gravure van L. Schenk 1750. Gemeentearchief Rotterdam.

overleden. In dat jaar werd een meisje geboren dat de naam kreeg van haar overleden zusje.

Pieter leerde onder meer Latijn, destijds een voorwaarde voor toegang tot academische studies, ook voor geneeskunde. In Rotterdam was een Illustere School en het ligt voor de hand dat hij daar zijn opleiding gehad heeft. Op vijftienjarige leeftijd, ook voor die tijd jong, ging hij voor de studie medicijnen naar de universiteit van Leiden, waar hij op 29 maart 1765 werd ingeschreven. Zijn oom Joannes, hoogleraar theologie, was toen al bijna drie jaar overleden. Diens vrouw Johanna, langs twee lijnen tante van Pieter, woonde nog in de universiteitsstad.

Pieter deed tamelijk lang over zijn studie, zijn familie beschikte blijkbaar over genoeg middelen om hem die tijd te geven. Het was overigens niet alleen de studie medicijnen waar hij zich aan wijdde. Hij hield zich ook bezig met dichtkunst, vervolmaakte zijn kennis van het Latijn en leidde een sociaal leven met vrienden en medestudenten.

Een van zijn vrienden was Laurens van Santen, een Amsterdammer die vanaf 1766 in Leiden rechten studeerde. Van Schelle vertaalde Neolatijnse poëzie van Van Santen. Een andere vriend was Sebastiaan Hengevelt uit Arnhem. Deze schreef een lofdicht op Van Schelle bij diens afstuderen, tevens promotie. Ook omgekeerd gebeurde

dat, Pieter dichtte een laudatio voor Sebastiaan bij diens promotie. Zij schreven ook gezamenlijk gedichten. Een andere met naam bekende studiegenoot en vriend was Karel de Pecker. Pieter en hij woonden in Leiden in hetzelfde huis. Dat blijkt uit het troostdicht dat Karel schreef voor de weduwe, toen Pieter in 1792 was overleden:

Ik kende, dit weet gij, Mevrouw! 's mans edel harte,
Sints hij, in 't Leijdsch Atheen, zijn lettervlijt begon;
Gehuisd in 't zelfde huis, vereend in vreugd en smarte;
Tot hij bij 't hart, uw hand, voor 't Egtältaar, gewon.⁴

Karel de Pecker, geen vakgenoot van Pieter, zag zijn huisgenoot, met wie hij lief en leed deelde, dus meer als dichter dan als toekomstig arts. Dat is verklaarbaar: ook zelf beoefende hij de dichtkunst. De vriendschap tussen de beide huisgenoten bleef bestaan toen Pieter verkering kreeg met Charlotte Pasteur en werd ook voortgezet na 1779, tijdens de huwelijksjaren van Charlotte en Pieter.

Dichter

In 1771 schreef Pieter een bijzonder pamflet in dichtvorm. Het hield de verdediging in van een docent in Leiden, Fredericus Bernhardus Albinus: *Tegen den marker van het laffe en eerlooze schimpdicht op den weledelen en hooggeleerden Heer F.B. Albinus*.⁵ De kwestie was dat deze Albinus een broer had, Bernhard Siegfried, een befaamde en zeer gerespecteerde hoogleraar anatomie en chirurgie in Leiden. Ook hun vader, uit Duitsland afkomstig, was in Leiden hoogleraar geweest in de geneeskunde. Bernhard Siegfried was ouder dan Fredericus Bernhardus. De jongste van de twee had aanvankelijk een minder prominente aanstelling aan de universiteit, als lector anatomie en heelkunde. Na de dood van zijn broer in 1770 nam hij diens leerstoel over. Dit werd door de auteur van het door Pieter gewraakte schimpdicht opgevat als een verkeerde vorm van respect voor de naam Albinus, als nepotisme dus, en het zou geen bewijs van bekwaamheid zijn voor Fredericus Bernhardus. Tegen die gedachte kwam Pieter in het geweer. Hij gaf zijn gedicht als motto regels van Juvenalis mee: 'Zal ik dan altijd alleen luisteren? Nooit van repleik dienen, vaak gekweld door de Theseïde van de kwakende Cordus?'.⁶ Hij gaat overigens nauwelijks in op de kwestie zelf, maar hekelt vooral de poëtische kwaliteit van het schimpdicht: het is een slecht gedicht, de dichter 'blaft als een rekel', dus ongeveer zoals Cordus. Van Schelle roept de hulp in van de goden, met name Apollo. Hij vraagt de god om op twee manieren in te grijpen. Als god van de geneeskunst zou Apollo dat op een averechtse manier moeten doen, volgens het niet mis te verstante verzoek, opmerkelijk voor een toekomstig arts:

4 *Ter gedachtenisse van P. van Schelle*, z.p., z.j., p. 15.

5 Uitgegeven in Leiden, 1771.

6 Vertaling (J.B.) van het begin van de eerste satire van Juvenalis: 'Semper ego auditor tantum? numquamne reponam, vexatus toties rauci Theseïde Cordi?'

Laat op zyn' bede aan hem uw' hand geen bystand bieden,
 Als ziekte of pyn hem kwelt,
 Als, door een spooreloos gedrag, zyn bloed aan 't zieden
 Hem 't gansche lyf ontstelt.⁷

De tweede ingreep, waarom Pieter Apollo vraagt, is minder kwaadaardig, maar zeker ook opvallend omdat het eveneens zo'n averechts verzoek is. Apollo zou als god van de dichtkunst en de muziek moeten bewerken dat de spotter geen natuur- en liefdesliederen gaat zingen, zich op de cither begeleidend:

En, zoo hy ooit besta de schelle Cithersnaren
 Te tokk'len met de hand,
 Het zy hy roem' het zoet, hem by zyn Lief weêrvaren,
 Of 't schoon van 't Zalig Land,
 Wil uwen invloed, en dat God'lyk vuur hem weig'ren,
 't Geen Dichters DICHTERS maakt,
 En hunn' verbeeldings kragt ten hoogsten top doet steig'ren,
 Wanneer 't hunn' boezem blaakt.⁸

Maar in feite vergis ik me, vervolgt Pieter, het is al te laat. Zijn mikpunt heeft al gedichten geschreven, in het Latijn ('Romes taal'). Leer hem, Apollo, dus maar beter begrijpen wat echte dichtkunst is.

Pieters eigen poëzie mag volgens hemzelf wél bedoeld zijn om een meisjeshart te veroveren, en voldoet volgens hem dus aan de maatstaven die Apollo moet handhaven. In de voorrede bij zijn vertaling van een gedicht van Carel Antoni van Wetstein dicht hij:

Hoe stuurs een Meisje ook zy, hoe wars van min, hoe straf,
 De vlejende Erato kan vaak haar trots verneêren;
 En troont een' schoonen mond wel eens wat kusjes af;
 Ja doet het killigste ys somtyds in gloed verkeeren.⁹

Van Schelle portretteerde zichzelf als een omstreden persoon in een gedicht voor Laurens van Santen. Het gaat niet over hem als al of niet gemankeerd dichter, maar om een niet nader omschreven feit of gebeurtenis van een andere orde. Hij wordt belasterd, zij het in een kleine kring van mensen die hem kennen. Dat was in 1772. Kan het gaan om de zaak-Albinus en de door hem aangevallen schimpdichter? Of speelt een liefdesgeschiedenis een rol?

Men kent Van Schelle's naam nog niet.
 Alleen de Laster kent me; en is op mij gebeten.

7 *Tegen den maker ...*, p. 2.

8 *Tegen den maker ...*, p. 3.

9 Over Van Schelles vertaling van werk van C.A. van Wetstein volgen nadere gegevens.